

GARACHANA, Mar / ARTIGAS, Esther / CABRÉ, Laura / BASTARDAS, M. Reina (ed.) (2024): *Joan Maragall – Clara Noble. Correspondència*. Düren: Shaker, 332 p.

GARACHANA, Mar / CABRÉ, Laura / ARTIGAS, Esther / BASTARDAS, M. Reina (ed.) (2024): *Clara Noble – Joan Maragall. Correspondència*. Düren: Shaker, 319 p.

El 26 d'abril de 1944 moria a Sant Gervasi, a la «casa gran» del carrer Alfons XII, 79, Clara Noble Malvido (1872-1944), viuda de Joan Maragall. Clara Noble té un paper discret en la vida pública del poeta: és la protagonista d'alguns poemes d'amor de Maragall (els del cicle «Claror» del llibre *Poesies* de 1895), exerceix de reina de la festa dels Jocs Florals de Barcelona l'1 de maig de 1904..., i poc més. Mort Maragall, Clara Noble tindrà molt més protagonisme, tot i que l'exercirà amb gran discreció. Els anys 1912-1913 emprèn la publicació de les *Obres completes* de Maragall: aplega el material, tracta amb l'editor, busca finançament, controla qüestions sobre els subscriptors, corregeix proves «sobre todo de las que tengo original en casa». A més a més, preserva la documentació del seu marit i la fa créixer amb l'obtenció de les cartes disperses en mans dels corresponents, amb l'arxiu de les notícies de premsa i estudis que van apareixent... Si avui disposem de l'Arxiu Joan Maragall amb tota la valuosíssima documentació que s'hi preserva és gràcies a la tasca discreta i eficaç de Clara Noble, que va entendre perfectament la rellevància que tenia l'obra del seu difunt marit i l'interès de conservar tot el que hi tingués relació.

Entre la documentació llegada per la família Maragall a la Generalitat de Catalunya hi ha l'epistolari entre Joan Maragall i Clara Noble, a disposició dels estudiosos des de fa força anys. Qui això escriu va llegir íntegrament aquest epistolari mentre preparava la tesi doctoral, defensada el 2008. En aquell moment, aquest epistolari es trobava sota «reserva» per disposició dels nets de Joan Maragall i Clara Noble: es podia consultar, però amb certes restriccions, i la publicació de les cartes de Clara Noble havia de comptar amb l'autorització expressa dels hereus, atès que els drets d'autor eren vigents. Quan, fruit de la meua tesi, vaig publicar el llibre *No et facis posar cendra: Pensament i religió en Joan Maragall* (Fragmenta, 2010), vaig dedicar un paràgraf a reivindicar la importància de l'epistolari amb Clara Noble i a polemitzar amb els obstacles a què s'enfrontava la seva difusió (ibídem, p. 29-30). L'any 2007 Glòria Casals havia transcrit les cartes del període del festeig amb un ajut de la Institució de les Lletres Catalanes, però no les va poder publicar fins l'any 2011 (*Cartes del festeig*, Edicions de la Ela Geminada, 2011) per les resistències de la família a autoritzar-ne la publicació. I, en certa manera, aquestes resistències es poden entendre. El Maragall que aflora en aquests documents és un Maragall privat, íntim, que escriu a la seva promesa en uns termes que sovint ens fan enrojolar. Una mostra, la carta del 26 de juliol de 1891: «Dices que la manera de hacernos felices uno á otro es queriéndonos mucho. ¡que angelical eres, y que monina. y qué ingenua! y tienes mucha razon: yo tambien creo que seremos felices porque nos queremos mucho; aunque yo no sé como me las compondré para quererte mas que ahora.» (Maragall, *Correspondencia*, p. 76). Tot l'epistolari és ple de cursileries d'aquest estil. Entre els esposos apareix un sol conflicte, quan l'any 1901 Maragall és a Madrid i respon de manera irada i absolutament desproporcionada al retret que li fa Clara Noble per no haver rebut notícies seves.

Tanmateix, afortunadament la família va acabar autoritzant la publicació de l'edició de Casals i també la publicació de la reproducció facsímil dels manuscrits de l'epistolari sencer en línia al portal «El món de Joan Maragall». Ara, passats vuitanta anys des de la mort de

Clara Noble i, per tant, precisament en el moment en què els seus textos han passat a ser de domini públic, les professores Mar Garachana, Esther Artigas, Laura Cabré i M. Reina Bastardas n'han emprès una edició íntegra en dos volums, prologats, a més, per nets i besnets dels dos corresponents: Pere Maragall i Mira (fill de Jordi Maragall i Noble, tretzè i últim fill de Joan Maragall i Clara Noble) prologa el primer volum, que conté les cartes de Maragall a la seva esposa, i Francesca Argimon i Maragall (filla de Maria Maragall i Noble, segona filla de Joan Maragall i Clara Noble) i les seves filles Francesca i Helena Batlle Argimon prologuen el segon volum, que conté les cartes de Clara Noble al seu espòs.

Els dos pròlegs tenen molt interès. Pere Maragall hi parla d'un «Maragall casolà, familiar, col·loquial» (p. 2), sense per això deixar de reconèixer que en les cartes a l'esposa hi apareixen «temes preferits, idees i pensaments que són recurrents en la seva obra» (p. 2). Acaba el pròleg fent avinent que l'escriu des de l'Arxiu Joan Maragall, davant el jardí, d'on «se senten crits de “Clara, Clara...” Són rebesnéts de Joan Maragall i Clara Noble... La gran família continua creixent» (p. 5). Francesca Argimon, Francesca Batlle i Helena Batlle ofereixen, al seu torn, els resultats de la seva recerca sobre Clara Noble, sobre les llengües parlades a la família Maragall, sobre la «casa gran» i la vida que s'hi feia després de la mort de Maragall, i sobre el paper que va tenir Clara Noble preservant la documentació del seu marit.

L'edició que recensiono conté, doncs, la transcripció completa de tots els documents epistolars entre els dos corresponents custodiats a l'Arxiu Maragall. No són la totalitat de la correspondència entre tots dos: les lletres mateixes permeten inferir l'existència d'algunes cartes que no s'han conservat, començant per la primera que escriu Maragall a Odissea Sanllers el 1890, que Clara Noble diu no haver rebut mai (Noble, *Correspondencia*, p. 47); dels estius de 1892, 1894, 1897, 1907 i 1909 es conserven gairebé totes les cartes de Maragall a Noble (gairebé, però el 30 d'agost de 1895 Clara Noble diu haver rebut una carta de Maragall que no s'ha conservat, cf. Noble, *Correspondencia*, p. 71), però no les de Noble a Maragall, com indiquen les curadores (Noble, *Correspondencia*, p. 19).

Pel que fa als criteris d'edició adoptats en aquesta edició, n'hi ha dos que poden resultar especialment controvertits, motiu pel qual les curadores els justifiquen amb amplitud. D'una banda, la disposició de les cartes en dos volums aplegades per corresponent, en lloc de l'ordenació cronològica dels documents d'un i altre, degudament intercalats, «por la inviabilidad de casar adecuadamente las respectivas cartas, dadas las anomalías en el servicio postal de la época», que «comportan a menudo que se sucedan sin respuesta dos cartas del mismo correspondiente o que las de uno y otro se entrecrucen» (Maragall, *Correspondencia*, p. 24). Aquest és un problema real que sorgeix del fet que, en els períodes en què estan separats, els dos corresponents s'escriuen diàriament, sense esperar a la recepció de la carta de l'altre per respondre-hi. Cada carta, doncs, ofereix la crònica del dia i dona resposta, si és el cas, a una carta anterior de l'altre corresponent (sovint, de dos o tres dies abans). Tal com se li presenten les cartes al lector, aquest acaba llegint els dos volums simultàniament, alternant entre un i altre volum (una o dues cartes d'aquí, dues o tres d'allà, sabent que en molts casos s'avança a la lectura que cadascun dels interlocutors feia de les cartes rebudes), amb la consegüent incomoditat. Atès que les lletres no són únicament resposta a la carta de l'altre sinó que cada una té entitat pròpia, l'ordenació cronològica hauria tingut probablement més avantatges que inconvenients. És l'opció que va adoptar Glòria Casals a la seva edició de les *Cartes del festeig*. En qualsevol cas, i malgrat que s'hauria pogut fer d'una altra manera, l'opció de Garachana, Artigas, Cabré i Bastardas està justificada i és perfectament defensible.

El segon criteri d'edició que resulta controvertit és l'opció d'oferir els textos en edició diplomàtica, mantenint, doncs, l'ortografia i la puntuació dels originals, errates i lapsus obvis inclosos, i indicant, amb l'ús de claudàtors, números en superíndex i guionets, els canvis de pàgina del manuscrit, els canvis de línia i la partició de paraules. Això dona com a resultat una transcripció com la següent:

¹⁰ Esta mañana hemos ¹¹ visto la carta de Pepita á ¹² Eulalia, y por ella sabemos ¹³ que todos ^{V^{des}} siguen bien.

¹⁴ Escríbeme y cuéntame de tí ¹⁵ y de las niñas y de como pasan ¹⁶ el día. Dime si hay por ahí ¹⁷ forasteros, aunque con las fami-¹⁸lias Gorina, Parassols, Munt, [h 2r] Maragall y cuando vaya Lleo-²-nart todos juntos ya formare-³-mos una respectable colonia.

Optar per una transcripció d'aquesta mena suposa prescindir de tota una llarga i consolidada tradició editorial: la que es fonamenta en la distinció entre lliçons substancials del text (morfologia, sintaxi, lèxic) i lliçons formals (ortografia). És una distinció que ja feien els copistes medievals i que es basa en el fet que la morfologia, la sintaxi i el lèxic són elements lingüísticament rellevants, mentre que l'ortografia és una mera convenció sobre la manera de transcriure gràficament els enunciats lingüístics en alfabet llatí. Per conèixer la llengua d'un autor, l'ortografia és força irrellevant, de manera que el més operatiu és normalitzar-la d'acord amb els usos actuals (que, en el cas del castellà, a més, es corresponen a grans trets amb la norma que ja era vigent en el moment en què s'escriuen els textos), mentre que el que convé respectar són els trets sintàctics, morfològics i lèxics de l'original. Lluny d'aquesta tradició, les curadores opten per oferir als lectors informacions d'interès escàs o nul. Per exemple, del fragment citat s'infereix que Maragall, escrivint una carta a la seva esposa, es descuida l'accent prescriptiu a *cómo* i a *día*, cosa totalment irrellevant. Però si el respecte per l'ortografia, que no comparteixo, pot resultar tanmateix defensable i és una opció amb tradició en la publicació d'epistolaris d'aquests anys, l'explicitació dels canvis de línia i pàgina i el respecte per la partició de paraules es pot qualificar de mer academicisme eixorc. Que quan Maragall es troba al final de la línia 17 del verso de la pàgina 1 de la citada carta, volent escriure el mot *familias*, opti per partir-lo deixant dues síl·labes al final de la línia 17 i la síl·laba final a l'inici de la línia 18, és un fet el coneixement del qual no aporta absolutament res al lector. Oferir-li aquesta informació, cosa que no és innòcua atès que es fa a base d'omplir el text d'enutjosos numerets en superíndex i encara més enutjosos —i totalment ociosos— guionets, obstaculitza seriosament la lectura sense cap guany. Se'm fa difícil pensar en un perfil de lector interessat en aquests detalls, però si existís el lector a qui li fos útil aquesta mena d'informacions sobre la disposició del text en les línies del paper de carta (i la hipòtesi requereix, hi insisteixo, un exercici d'imaginació majúscul), aquest estranyíssim lector consultaria directament, sense cap mena de dubte, la reproducció dels manuscrits disponibles en línia en lloc de la transcripció diplomàtica que el mimetitzava banalment. Publicar és fer públic, fer arribar un text al públic: és un compromís amb el lector. L'edició que se'ns proposa atempta contra el sentit comú més elemental i fa un mal servei al lector. L'acadèmia ha de treballar amb rigor i ambició, però sense desconnectar-se de la societat a la qual ha de servir: el tipus d'edició que se'ns proposa, per més que es vulgui emparar en els criteris establerts al projecte CHARTA (Corpus Hispánico y Americano en la Red), està mancada no solament d'interès cultural, sinó fins i tot d'interès acadèmic.

Una aportació molt important d'aquesta edició són els índexs onomàstics, fruit d'una tasca titànica de les curadores per identificar les persones esmentades al text. Les editores del

text han hagut de consultar una documentació ingent per quadrar referències i lligar arbres genealògics. Gràcies a aquesta intensa recerca, el lector pot transitar per l'epistolari entenent la llarga xarxa de relacions familiars, domèstiques, socials, etc., que hi ha al voltant de Joan Maragall i Clara Noble. Els índexs onomàstics contenen també les formes dels noms abreujats (hipocorístics, noms de fonts, etc.) tal com apareixen en el text, de manera que, si en una carta el lector ensopega amb el mot *Joaquín* o *Pepita*, els pot trobar fàcilment a l'índex amb la remissió al nom i cognoms corresponents.

Les curadores diuen que tots els noms citats a l'epistolari:

tienen una entrada propia. Ahora bien, cuando los nombres corresponden a personas de una unidad familiar, aparecen también dentro de una entrada genérica establecida a partir de los apellidos de los progenitores (paterno y materno, por este orden), en la que se incluyen otros miembros de la familia nombrados explícitamente (Maragall, *Correspondencia*, p. 26).

El que trobem, però, en diversos casos, en el cas de les famílies, és que els progenitors apareixen encapçalant una família amb la referència a continuació de les cartes en què s'ahludeix al matrimoni o la família sense més (exemple: «los Güell») i, a sota, la referència als fills del matrimoni citats i les cartes corresponents. Però les referències a les cartes on se citen individualment els progenitors requeririen entrada pròpia per a aquests progenitors, que és el que les curadores diuen que fan, però no sempre ho fan. Així, l'usuari de l'índex es troba amb la sorpresa que, si vol resseguir en el volum de Maragall les al·lusions a la mare del poeta, Rosa Gorina Folch, abundantment citada per l'escriptor amb l'apellatiu «Mamá», no ho pot fer: a l'índex, Rosa Gorina Folch només hi apareix com a consort del matrimoni Maragall Gorina, sense tenir entrada pròpia. El mateix pel que fa al pare del poeta, Josep Maragall Vilarosal. I el mateix pel que fa a Ernest Noble, pare de Clara Noble, que només apareix com a consort del matrimoni Noble Malvido malgrat la seva presència intensa a l'epistolari. Més sort té, en canvi, Maria de las Angustias Malvido Nocedo, mare de Clara Noble, perquè a més de figurar com a consort del matrimoni Noble Malvido apareix també com a filla del matrimoni Malvido Nocedo, cosa que ens permet saber en quines cartes se la menciona. És a dir, els índexs ens permeten trobar les al·lusions a la sogra de Maragall, però no al sogre ni als pares. Però sembla que el motiu és una qüestió tan banal com la manera de referir-s'hi: Maragall ahludeix a «papá» i «mamá» per referir-se als seus pares, i a «tu papá» o «tu mamá» per referir-se als seus sogres. Però, en el cas de la sogra, en algunes ocasions tant la filla com el gendre l'esmenten amb l'apellatiu «Manina», un apellatiu que ignoro si és hipocorístic de Maria de las Angustias o bé deformació familiar de *mamá*, *mamáita* (que també el faci servir Clara Noble i que algun cop utilitzi la minúscula em fa pensar en la versemblança d'aquesta segona opció). Amb tot, «Manina» és entrat a l'índex com a hipocorístic de Maria de las Angustias Malvido, i per tant les cartes on Maragall ahludeix a «Manina» es poden recuperar buscant «Maria de las Angustias Malvido» als índexs, però els documents en què Maragall ahludeix a «tu mamá», que és òbviament la mateixa persona, no estan indexats a la veu corresponent. Amb aquest criteri, l'índex ens permet recuperar les referències a la sogra, però només en part, mentre que invisibilitza del tot les referències als pares i al sogre de Maragall. Però ni tan sols aquest criteri és uniforme. Així, a la carta 343 de Clara Noble a Joan Maragall s'hi diu: «Las gemelas estan mejor, Anita ayer tarde no tenia fiebre, aunque hoy todavia no las he visto porque duermen». Fa referència, òbviament, a Clara i Anna Maragall Noble, les dues filles bessones del matrimoni. Però com que només Anna és esmentada pel seu nom, la carta només

apareix, en l'índex, en l'ítem corresponent a Anna, però no al de Clara. A la mateixa carta hi llegim: «Helena y Maria escribieron ayer, á la Yaya y Manina mando las cartas sin corregir ellas estan muy orgullosas». I als ítems d'Helena i Maria Maragall Noble hi apareix, per tant, la carta 343, però no a l'ítem de Rosa Gorina (la «yaya»), que no existeix, ni al de María de las Angustias Malvido, en aquest cas malgrat la indicació «Manina».

Un altre exemple: el 25 d'agost de 1903 Maragall, a Sant Sebastià, coincideix amb Alfons XIII, a qui veu de prop. Ho explica a la seva dona el mateix dia: «hemos visto al Rey que paseaba á pié con su hermana y un ayudante» (Maragall, *Correspondencia*, p. 183). Però com que l'al·lusió és «al Rey» i no a «Alfonso XIII», en l'índex onomàstic no hi ha rastre d'aquest contacte amb el monarca. En canvi, quan els textos esmenten algú pel títol nobiliari sí que es recull en l'índex onomàstic. És a dir: s'indexen les persones quan se les al·ludeix pel nom, pel cognom, per l'hipocorístic i pel títol nobiliari, però no quan se les al·ludeix per l'apellatiu familiar, pel parentiu («su hermana») o pel càrrec o títol sense especificar. En el cas dels títols nobiliaris, només s'indexen quan se'n dona el títol sencer. Així, António de Macedo Papança, comte de Monsaraz, molt present a les cartes escrites per Maragall des de Cautarés els anys 1903 i 1904, no apareix a l'índex perquè Maragall no s'hi refereix ni pel nom ni anomenant-lo «conde de Monsaraz», sinó solament referint-s'hi com «el conde portugués», tot i que l'epistolari deixa clar que aquest comte és el pare d'Alberto Monsaraz, que l'índex identifica correctament. Sigui com sigui, el criteri d'indexar els personatges només quan són citats pel nom, cognom, hipocorístic o títol no ofereix cap avantatge al lector.

Els índexs tenen també alguns errors, ben normals en una obra d'aquestes característiques. Quan s'al·ludeix al personal del servei domèstic d'Anton Roura a Vilafranca, es parla de «la familia Roura» i de «los Roura» (Maragall, *Correspondencia*, p. 321 i 327); tanmateix, Roura era solter i no consta que visqués en família. El «señor Massó» que Maragall diu que se li ha presentat a l'hotel de Cautarés no és gens probable que sigui, per la manera com en parla, Jaume Massó i Torrents, com diu l'índex (Maragall, *Correspondencia*, p. 156 i 329). Quan Maragall diu, l'agost de 1902, que s'ha trobat Suárez-Bravo pel carrer, aquest no pot ser Ceferino Suárez-Bravo y Álvarez de Rivera, com es diu a l'índex (Maragall, *Correspondencia*, p. 334), atès que el mateix índex ens informa que la data de defunció del polític i periodista va ser el 1896; el Suárez-Bravo que Maragall troba pel carrer el 1902 només pot ser el fill, Francisco Suárez-Bravo y Olalde, que, com el pare, escrivia al *Diario de Barcelona*. Quan Maragall fa referència, l'agost de 1903, a «la marquesa de Monistrol y su hija», la identificació de la marquesa no pot ser Josefa Patiño y Fernández-Durán (1889-1975) (Maragall, *Correspondencia*, p. 330), perquè en aquell moment Patiño tenia 13 anys, i no es va casar amb el marquès de Monistrol fins al gener de 1913; la marquesa de Monistrol l'any 1903 era, doncs, la sogra de l'al·ludida, és a dir, María del Pilar de Sentmenat y Patiño. Finalment, les curadores no identifiquen l'«Estanyol» que l'any 1911 felicita Maragall pel seu retorn al *Diario de Barcelona* (Noble, *Correspondencia*, p. 301), però no hi ha dubte que es tracta de Josep Estanyol i Colom (1858-1911), el catedràtic de dret eclesiàstic que Maragall menciona en diverses ocasions tant als seus articles com a la seva correspondència, i a qui dedica fins i tot alguns versos i comentaris en els seus apunts de la carrera, com va assenyalar Glòria Casals a *Com si entrés en una pàtria: Cartes a Josep M. Lloret (1882-1895) i Notes autobiogràfiques (1885 / 1910)* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, p. 47). En qualsevol cas, les curadores han hagut d'identificar uns quants centenars de noms, de manera que la xifra d'errors o imprecisions detectats és francament molt baixa.

Ens queda finalment dir alguna paraula sobre l'interès d'aquest epistolari. Les curadores han emprès l'edició amb la voluntat sobretot d'oferir documentació útil per estudiar el castellà parlat a Barcelona al tombant dels segles XIX i XX, i certament aquest corpus textual ofereix informació de primer ordre per al propòsit esmentat. Però les cartes ofereixen molt més que això. Ens permeten entrar en la intimitat de la llar de Joan Maragall i Clara Noble i veure com es comuniquen els que primer són joves pretendents, després promesos i finalment esposos, i com resolen mil problemes pràctics d'intendència familiar: desplaçaments, cura dels fills, problemes amb el servei, relacions familiars, qüestions de salut, etc., són objecte d'atenció preferent. Però les cartes també es poden llegir com el correlat privat de textos literaris, com va fer Glòria Casals a la seva edició posant en relació poemes del cicle «Claror» amb expressions equivalents contingudes en l'epistolari. Algunes lletres ens ofereixen, a més, informació molt valuosa de cara a la reconstrucció de la història externa dels textos literaris de Maragall. Així, gràcies a les cartes podem identificar algunes gasetilles anònimes de Maragall o podem saber que a l'autor se li van sotmetre proves del llibre *Artículos* (1904): totes dues coses han tingut conseqüències en la manera d'editar els textos corresponents en l'edició crítica de la prosa de Maragall (*Prosa 1* i *Prosa 2*, edició de Lluís Quintana i Ignasi Moreta, Edicions 62, 2024). I gràcies a les cartes podem datar amb precisió poemes com «Les muntanyes» o «Glosa». Alguns episodis rellevants de la biografia de Maragall es poden resseguir gràcies a les epístoles de Maragall. Per exemple, la llarga estada a Madrid l'any 1900, o el període de «neurastènia» que Maragall passa a Vilafranca del Penedès l'any 1901. O els estius a Cautarés entre 1901 i 1906 i l'any 1911. O alguns detalls sobre la relació entre Maragall i el *Diario de Barcelona*.

En definitiva: som davant l'edició d'un corpus que té un interès innegable. La discrepància amb els criteris de transcripció adoptats per les curadores i amb algun dels criteris de confecció dels índexs onomàstics no és obstacle per celebrar l'aparició d'aquesta obra, que farà un gran servei als estudiosos de Joan Maragall i de la cultura catalana del tombant dels segles XIX i XX.

Ignasi MORETA
Universitat Autònoma de Barcelona

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / NIETO BALLESTER, Emilio (coords.) (2024): *Claves en la investigación de la toponimia hispánica*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, 346 p.

Este volumen reúne una selección de veinticuatro trabajos firmados por investigadores de distintas universidades españolas vinculados a los seis subproyectos que conforman el *Toponomasticon Hispaniae* o *ToponHisp*, cuyo objetivo es el estudio y divulgación de un corpus seleccionado de nombres de lugar de todo el territorio español y portugués mediante una plataforma en línea, ya en funcionamiento,¹ y, al mismo tiempo, el establecimiento de bases metodológicas firmes para el estudio de la toponimia, como indican Jairo Javier García Sánchez y Emilio Nieto Ballester en el prólogo (p. 11). Esta es la segunda monografía, tras *Nuevos senderos en la toponimia hispánica* (2023), editado por Javier Terrado Pablo y Javier Giralte Latorre, y, en palabras de los coordinadores de la edición, «buscan ser modelos para el

1. Vid. <<https://toponhisp.org/>>.